

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

ДИПЛОМНА РОБОТА

магістра

з теми: «ЛІБЕРАЛЬНИЙ РУХ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1900-1914 рр.)»

Виконав: студент

групи Ist1-M20z

спеціальності

014 Середня освіта (Історія)

Толочкевич Богдан Євгенович

Керівник:

Глушковецький А.Л.

кандидат історичних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2021 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
РОЗДІЛ 2. ЛІБЕРАЛІЗМ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ЗАРОДЖЕННЯ ТА УТВЕРДЖЕННЯ.....	23
2.1. Поняття лібералізму в світовій суспільно-політичній думці.....	23
2.2. Зародження лібералізму в Росії та його основні представники.....	30
РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ В РОСІЇ ПАРТІЙНОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНІ.....	39
3.1. Передумови та формування Конституційно-демократичної партії та Союзу 17 жовтня	39
3.2. Суспільно-політична діяльність кадетів та октябристів під час революції 1905-1907рр	47
3.3. Основні напрямки партійного ліберального руху у 1907-1914 рр	53
РОЗДІЛ 4. КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У 1905-1914 РР.....	60
4.1. Ставлення Партії народної свободи до українського питання (1905- 1907 рр.).....	60
4.2 Конституційні демократи і українське питання у 1907-1914 роки.....	69
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	87
ДОДАТКИ.....	101

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність обраної теми полягає в тому, що сьогодні є надзвичайно важливим переосмислення історії, усталених стереотипів, оцінок, усвідомлень й систематизації нових підходів вивчення історії Російської імперії.

Дослідження історії російського лібералізму початку ХХ століття є актуальним науковим завданням. Ліберальна ідеологія і політична практика відіграють далеко не останню роль в глобальній трансформації всіх сфер суспільного і державного життя на сучасному етапі історичного процесу. Практично неможливо уявити собі сучасну політичну систему демократичної держави без партій і рухів ліберального спрямування. Історія ХХ століття довела, що ліберальні цінності, незважаючи на всі випробування, залишаються привабливими для все більшого числа людей.

У зв'язку з цим велике значення має об'єктивне і всебічне дослідження історії російського лібералізму початку ХХ ст., коли спостерігався якісно новий етап у розвитку політичних процесів, не лише Російської імперії, але й Європейських держав, що було пов'язано зі зміною світоглядної системи цінностей і виходом на провідні ролі в ліберальному русі інтелігенції. Саме під час революції 1905-1907 рр. виникли перші ліберальні партії, які активно діяли на політичній арені аж до встановлення радянської влади в країні. Ліберали розробили добре продуману модель суспільної перебудови Росії імперії, засновану на принципах громадянського суспільства та правової держави. Ліберальні цінності були відкинуті тодішньої імперією, яка пішла іншим шляхом.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлена: по-перше, потребою подальшого вивчення та переосмислення сформованих раніше уявлень про характер і спрямованість історичного розвитку Російської імперії на початку ХХ століття; по-друге, значимістю результатів дослідження ліберальних політичних рухів для розуміння сутності та спрямованості історичного шляху Росії в ХХ столітті; по-третє, необхідністю дослідження проблеми переходу російського суспільства від традиційного до буржуазного і індустріального.

Об'єктом дослідження є ліберальний рух в Російській імперії у 1900-1914 рр.

Предметом дослідження є суспільно-політична діяльність російських політичних утворень ліберального спрямування та їх ставлення до українського питання.

Мета роботи полягає у тому, щоб розкрити суть та особливості лібералізму в Російській імперії на початку ХХ століття, проаналізувати діяльність ліберальних партій кадетів та октябристів.

Для реалізації поставленої мети ми ставимо такі **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми;
- простежити зародження та утвердження лібералізму в Росії;
- охарактеризувати процес становлення в Російській імперії партійного ліберального руху;
- з'ясувати передумови та формування Конституційно-демократичної партії та Союзу 17 жовтня;
- висвітлити суспільно-політичну діяльність кадетів під час революції 1905-1907 рр. та з'ясувати напрямки партійно-ліберального руху в 1907-1914 рр.
- встановити ставлення Конституційно-демократичної партії до українського питання.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з початку ХХ століття до Першої світової війни (1900-1914 рр.).

Географічні межі дослідження поширюються на територію Російської імперії в кордонах початку ХХ століття.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань роботи використовувалися різні принципи і методи історичного дослідження. Так, принцип об'єктивності передбачає вивчення подій, явищ на основі науково-критичного використання джерел та літератури. Він передбачає опору на факти в їх справжньому змісті, не спотворені і не підігнані під схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності і суперечливості, тому

зроблено аналіз зародження та утворення лібералізму в Росії в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Дослідження проведено без будь-якого ідеологічного тиску.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Історик повинен розглядати події з точки зору тодішньої обстановки, а не пізніше. Тому партійний ліберальний рух в Росії будемо вивчати з самого початку.

Історико-порівняльний метод заснований на тому, що виявлені історичні факти повніше розкривають своє значення при порівнянні, співставленні їх із серією інших вихідних фактів.

Використання хронологічного методу дало змогу простежити послідовність утворення ліберальних політичних партій.

Завдяки психологічному аналізу вдалося встановити зв'язки ліберальних політичних рухів із зовнішніми та внутрішніми чинниками. Це забезпечує з'ясування загальних положень, наприклад, особливостей психічного розвитку, самосвідомості, спонукальної сфери, інтелекту тих людей, що брали участь у діяльності ліберальних партій.

Застосування біографічного методу допомагає при вивченні особистості проаналізувати факти, дати, події життя людини, документацію тощо. Зіставляючи різні дані, ми отримали досить широку інформацію про особливості осіб, що хоч якимось чином впливали на процес формування та діяльності Конституційно-демократичної партії та Союзу 17 жовтня.

Використання названих методів допомогло з'ясувати всю сукупність аспектів, пов'язаних із науковою проблемою. Тільки за умови дотримання і поєднання всіх принципів і методів пізнання можуть бути забезпечені строга науковість і достовірність у висвітленні минулого.

Апробація роботи. Зміст роботи, окремі її фрагменти були висвітлені на звітній студентській науковій конференції у вересні 2021 року, що відбувалася в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та

обговорювалися на засіданні кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можна використовувати на уроках з всесвітньої історії та історії України в закладах загальної середньої освіти, а також для підготовки семінарських занять у закладах вищої освіти, написанні рефератів, доповідей, повідомлень присвячених історії Російської імперії в ХХ столітті.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку висновків:

Історіографічний огляд, зроблений у дипломній роботі магістра, засвідчив, що історія зародження та розвитку лібералізму, формування і діяльність партії кадетів та октябристів знайшли відображення у науковій літературі. Дореволюційні дослідники головну увагу приділяли формуванню організаційних і теоретичних засад лібералізму, головним етапам розвитку партії Народної свободи, характеристиці її лідерів. У радянській історичній літературі домінував класовий підхід, який перешкоджав об'єктивній характеристиці ролі лібералів у історії. Разом із тим, у 1960-1980-ті роки радянськими дослідниками було нагромаджено великий фактичний матеріал з історії лібералізму. Найбільші історіографічні здобутки були досягнуті на сучасному періоді дослідження завдяки працям насамперед російських вчених, а також роботам українських істориків. Нами проаналізовано джерельну базу дипломної роботи. Використані діловодні документи, матеріали преси та мемуарна література дозволяють розв'язати поставлені дослідницькі завдання і досягти мети дипломної роботи.

Встановлено, що витoki лібералізму сягають XVIII-XIX ст., чималу роль в його становленні зіграли мислителі Дж. Локк, І. Кант, Т. Джефферсон та інші, прийняття в 1789 р. «Декларації прав людини і громадянина». До Російської імперії лібералізм приходить наприкінці XIX ст., втілюється в поглядах Т. Грановського, П. Струве, Б. Чичеріна, П. Мілюкова. Його поява в цій країні зумовлена питанням кріпацтва, чиновницького та поміщицького свавілля, реформ. Чималу роль відіграло й економічне відставання, яке значною мірою зумовлювалося недоліками суспільного ладу. Метою російського лібералізму були зміни в російському соціумі та державному устрої, наближення його до європейського шляху розвитку, що зумовлювало постійні зіткнення із представниками консервативних течій.

Розвиток російського лібералізму можна розділити на три періоди – ліберально-просвітительський, за правління Катерини II та Олександра I, лібералізм пореформеного періоду, а також лібералізм початку XX ст.

Криза Російської імперії, яка посилюється на початку ХХ ст., зумовлює появу перших ліберальних організацій – «Спілки визволення», «Союзу земців-конституціоналістів», що виникають у 1903 р. і ставляють за мету реформування державного устрою. На цьому етапі існували широкі розбіжності серед лібералів стосовно реалізації поставлених завдань. Новою сторінкою російського лібералізму стає Маніфест 17 жовтня, виданий царем під тиском революційних подій 1905 р. В цей же час виникає партія конституціоналістів-демократів (кадетів) на чолі з істориком П. Мілюковим, а згодом – «Союз 17 жовтня» (октябристи). Поява різних ліберальних організацій, бурхливі дискусії стосовно реформ, яких потребувала Росія, вказує на гостроту проблеми змін в російській державі та суспільстві, а також, з іншого боку, у формуванні певного кола інтелігенції, яке усвідомлювало актуальність цих змін та потребу еволюції російського соціуму. З іншого боку, напівлегальне становище перших організацій, а також подальші дії царя стосовно I та II Державних Дум, вказують про спротив самодержавства реформаційним тенденціям.

Суспільно-політична діяльність кадетів та октябристів характеризувалася неприйняттям насильницьких чи революційних методів боротьби, вони негативно ставилися до ідеї робітничих страйків. Зокрема, октябристи під час загострення революційних подій наприкінці 1905 р. звернулися до уряду з вимогами вчинити рішучі заходи з відновлення порядку в державі. Подібну політику проводили й кадети, які, отримавши значну кількість місць в I та II Думах, з одного боку, критикуючи уряд, з іншого – йдучи на різноманітні угоди, спільні дії з ним.

Після поразки російської революції 1905-1907 рр. російські ліберали намагалися пристосуватись до третьочервневої монархії. Характерними є заклики кадетів П. Струве, В. Маклакова та інших йти на «послідовні компроміси з історично сформованою владою», лояльність їх партії до уряду. Так чи інакше, в III та IV Думах вони втрачають вплив, який мали в I та II, а їх вимоги, наприклад, під час дебатів стосовно столипінської реформи стають набагато поміркованішими. Схожих поглядів дотримувалися октябристи. Тим не менше,

ліберали, в цілому, не покидали ідей реформ, конституційно-монархічного ладу, хоча вони часто носили суто показовий характер.

Показано, що період революції 1905-1907 рр. став початковим етапом для постановки і теоретичного осмислення Конституційно-демократичною партією національних проблем Росії. Оскільки українці розглядались як частина російського народу, то окремо вони в партійній програмі не згадувались. Вирішення українського питання кадети зводили до права на культурно-національне самовизначення. Дотримуючись принципу єдності і неподільності Росії, вони не підтримали в I та II Державних Думах прагнення українців до автономії. Проте національні вимоги стали основними у політичній діяльності місцевих комітетів партії на Україні, які намагались вирішити проблеми розвитку української мови і культури. Саме ця концепція демократичної рівності національностей зумовила підтримку кадетів на Україні і створення там розгалуженої партійної структури протягом 1905-1907 рр.

Вимога кадетів надання окремим територіям автономії і забезпечення прав народів на культурно-національне самовизначення стали причинами для звинувачень партії з боку її політичних опонентів у спробі ліквідації імперії. Діяльність кадетів у I – II Думах засвідчила другорядність в політиці партії національних питань. Вирішення національних проблем ставилось у залежність від боротьби із самодержавством. Вони пов'язували питання обласної автономії із політичним звільненням і запровадженням в Росії демократичної конституції, яким надавалось пріоритетного значення. Декларуючи принцип культурного самовизначення, кадети виступали за єдність і неподільність Росії на основі “внутрішнього і духовного зв'язку її окраїн з центром”, оскільки методи примусу, насилля і свавілля визнавались неефективними для створення монолітності держави. Право народів на національно-культурний розвиток повинно було стати гарантом могутності держави, а не спричинити розпад і тенденції до децентралізації.

Виникла так звана “теорія зрілих і незрілих народів”, диференційований підхід до націй, який визначав готовність чи неготовність їх до автономного

устрою. Це засвідчило, що у партії був відсутній механізм реалізації програмових задекларованих вимог з національного питання. Конституційно-демократичною партією була впроваджена практика зустрічей з українськими місцевими комітетами. Ці заходи були шляхом ознайомлення з національними вимогами українців. Застосовували кадети і методику поїздок членів ЦК на Україну для вияву настроїв. Незважаючи на переконання, що національно-культурний рух в Україні сильний і глибокий з незначною кількістю прихильників автономії, ближче ознайомлення з цим рухом визнавалось доцільним і доречним для з'ясування перспектив його розвитку. Протягом 1908-1917 рр. поряд з широким колом політичних, соціально-економічних, адміністративних питань в Думі Російської імперії вагоме місце відводилось національним вимогам і українським, зокрема. Парламентська діяльність Конституційно-демократичної партії стала практичним втіленням задекларованих програмних принципів. Будучи однією з найвпливовіших думських фракцій, кадети неодноразово брали участь у дебатах з приводу проблем, які стосувались української справи. Вони були ініціаторами законопроектів, які спрямовувались на задоволення національних вимог українців, відіграли важливу роль у постановці та обговоренні українського питання в російському парламенті. Виступи кадетів на захист українців знаходили широкий резонанс і схвалення в суспільстві. Але ця позиція і діяльність кадетів не змогла змінити урядову політику репресій і заборон щодо українців. У III Думі фракція кадетів виступила на захист використання української мови в судочинстві, школі, але зважаючи на їхню нечисельність, ці ініціативи не отримали підтримки інших парламентських політичних сил.

Представники кадетської партії підтримували стосунки з Товариством українських поступовців, яке стояло на позиціях ліберальної концепції української державності і вимагало автономії України. Виявом тісних контактів тупівців з кадетами були приїзди російських партійців до Києва, зустрічі українських діячів у Москві з кадетами. Результатом їхньої співпраці стала угода перед виборами до IV Думи про підтримку українцями депутатів від кадетів.

Особливість передвиборчої домовленості в тому, що вона носила характер усного договору. Зобов'язання захищати права українців в Думі не були зафіксовані офіційно і не спричинили внесення змін до основного партійного документу. Найбільший резонанс у IV Думі викликала промова 19 лютого 1914 р. П. Мілюкова проти заборони святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка, в якій він не тільки оцінив роль митця, а й підкреслив демократичність українського руху.

Таким чином, процеси, які стосувалися російського лібералізму на початку ХХ ст., свідчать, з одного боку, про гостру необхідність змін в російському суспільстві, з іншого – про незрілість, а часто ще й нерішучість російських лібералів, непослідовність їх дій (що взагалі характерно для російської політики). З іншого боку, намагання залишитися лояльними до уряду можна пояснити недостатньою міцністю позицій, на які спиралися ліберали, а також характерним для ліберальних рухів в цілому бажанням пошуку компромісів, що, вкупі з наступом на них царизму, потребувало або відходу в підпілля, або лавірування між урядом та ідеями реформ. Але, так чи інакше, не можна недооцінювати значення російського лібералізму вказаного періоду, що грав значну роль в тогочасному політичному житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Автономія України (Розмова з членом Державної Думи проф. М. І. Карєєвим) // Громадська думка. 1906. 23 квітня. С. 2.
2. Аграрное движение в России в 1905 1906 гг.. Часть II. СПб.: Общественная польза, 1908. 541 с.
3. Бодуень-де-Куртене П. По вопросу об автономки и равноправии национальностей // Украинский вестник. 21 мая 1906 г. № 1. С. 26-33.
4. В Государственной думе // Подоля. 1913. №75. 28 іюня. С. 2
5. В Думі // Рідна справа. Вісти з думи. 1907. №3. 19 априля. С. 2-3
6. В Києві // Громадська думка. 9 березня 1906. № 55. С. 1-3.
7. В справі запитання в Державній Думі про заборону вшанування Шевченкового ювілею // Рада. 1914. 11 лютого. С. 2.
8. Вибори // Громадська думка. 14 квітня 1906. № 84. С. 2-4.
9. Высочайший манифест от 3 июня 1907 г. // Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917 : учеб. пособие пед. ин-тов по спец «История». Москва : «Просвещеник», 1990. С. 328-330
10. Государственная Дума. Стенографический отчет. III Созыв. Сессия III. Ч. I. СПб, 1910. Стб. 1661-3795.
11. Гредескул Н. А. Россия и ее народы. “Великая Россия”, как программа разрешения национального вопроса в России. Пг., 1916. 80 с.
12. Грушевский М. На новом пути // Украинская жизнь. 1913. № 7-8. С. 5-14.
13. Грушевський М. Польський законопроект автономії й українці // Рада. 1907. 21 квітня. С. 1.
14. Действия правительства // Подольские губернские ведомости. 1905. №102. 24 декабря. С. 1-3
15. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки): Науково-популярне видання. К.: Темпора, 2007. 272 с.
16. Ефремов С. На очереди // Украинская жизнь. 1916. № 10-11. С. 7-18.
17. 3 українського життя // Громадська думка. 20 квітня 1906. № 89. С. 3-4.

18. Из именного высочайшего указа правительствующему Сенату от 11 декабря 1905 г. об изменении положения о выборах в Государственную думу // Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917 : учеб. пособие пед. ин-тов по спец «История». Москва : «Просвещеник», 1990. С. 310-314.
19. Из речи председателя Совета министров П. А. Столыпина на заседании Государственной думы 13 мая 1906 г. // Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917 : учеб. пособие пед. ин-тов по спец «История». Москва : «Просвещеник», 1990. С. 321-323
20. Из справки департамента полиции о революционном движении в Москве в декабре 1905 г. // Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917 : учеб. пособие пед. ин-тов по спец «История» . Москва : «Просвещеник», 1990. С. 302-304.
21. Итоги знятій Госуд. Думи // Подолія. 1913. №75. 28 іюня. С. 1-2
22. Каминка А. И., Набоков В. Д. Вторая Государственная Дума. СПб, 1907. 308 с.
23. Кокошкин Ф. Областная автономия и единство России. Москва, 1906. 16 с.
24. Ленін В. І. До питання про національну політику // Повне зібрання творів. У 50 т. Т. 25. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1971. С. 62-70.
25. Либеральное движение в России. 1902-1905 гг. Москва: РОССПЭН, 2001. 648 с.
26. Маклаков В. А. Вторая Государственная дума. Воспоминания современника. 20 февраля 2 июня 1907 г. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. 335 с.
27. Милюков П. М. Воспоминания в 2 т. Москва, 1990. Т.1. 504 с.
28. Милюков П. Н. Воспоминания в 2 т. Москва, 1990. Т.2. 448 с.
29. Милюков П. Н. Год борьбы. Публицистическая хроника. 1906. СПб., 1907. 550 с.
30. На певний шлях // Рідна справа. Думські вісти. 1907. №11. 31 мая. С. 1
31. Нам пишут // Киевские отклики. 1 (14) января 1906. №1. С.1-2.

- 32.Нападки на партию Народной Свободы и возражения на них / Под ред. А. А. Кизеветтера. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1906. 143 с.
- 33.Нема спокою // Рідна справа. Думські вісти. 1907. №11. 31 мая. С. 1
- 34.Об усовершенствовании государственного порядка (Высочайший манифест от 17 октября 1905 г.) // Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917 : учеб. пособие пед. ин-тов по спец «История». Москва : «Просвещеник», 1990. С. 296-297.
- 35.Обнинский В. Первые шаги руссаго автономизма // Украинская жизнь. 1913. №4. С.4.
- 36.Ольденбург С. С. Царствование Императора Николая II. В 2-т. Т. 1. Москва: Феникс, 1992. 384 с.
- 37.Ольденбург С. С. Царствование Императора Николая II. В 2-т. Т. 2. Москва: Феникс, 1992. 288 с.
- 38.От нашего корреспондента // Полтавщина. 25 ноября (8 декабря) 1905 г. № 290. С.1-3.
- 39.Отчет Центрального Комитета конституционно-демократической партии (Партии Народной Свободы) за два года с 18 октября 1905 г. по октябрь 1907 г. СПб., 1907. 144 с.
- 40.По Україні // Громадська думка. 8 січня 1906. № 7. С. 3.
- 41.Предложение фракции кадетов по аграрному вопросу, внесенные в I Государственную думу (проект 42-х) (8 мая 1906 г.) // Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917 : учеб. пособие пед. ин-тов по спец «История». Москва : «Просвещеник», 1990. С. 318-321
- 42.Программа Конституционно-демократической партии. Москва, 1906. 15 с.
- 43.«Проект основных положений» по аграрному вопросу, внесенный в I Государственную думу трудовой группой 23 мая 1906 г. (Проект 104-х) // Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917 : учеб. пособие пед. ин-тов по спец «История». Москва : «Просвещеник», 1990. С. 324-327
- 44.Протоколы III съезда партии Народной Свободы (конституционно-демократической). С-Пб.: Общественная Польза, 1906. 177 с.

45. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции // Вопросы истории. 1991. № 12. С. 176-191
46. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции // Вопросы истории. 1992. № 10. С. 161-190
47. Русов А. Земства на Украине // Украинский вестник. 25 июня 1906 г. - № 6. С. 387-391.
48. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе // Украинская жизнь. 1912. №5. С. 17-27
49. Собрание речей гг. Депутатов Государственной Думы I и II созыва. СПб, 1908. 576 с.
50. Съезды и конференции конституционно-демократической партии. В 3-х т. Т.2. 1908-1914 гг. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 655 с.
51. Съезды и конференции Конституционно-демократической партии. В 3-х тт. Т.1. 1905-1907 гг.. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 744 с.
52. Украинская платформа // Украинская жизнь. 1912. № 4 . С. 82-83.
53. Фракция народной свободы в период 15 ноября 1912 г. – 25 июня 1913 г. СПб., 1913. 354 с.
54. Чего хочет Конституционно-демократическая партия (Партия народной свободы). Б.м., б.д. 15 с.
55. Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы в период с 15 октября 1913 г. по 14 июня 1914 г. СПб., 1914. 380 с.
56. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання / Передмова В. Шевчук. Київ: Темпора, 2003. 416 с.
57. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). У 2-х т. Т. 1. Київ: Темпора, 2004. 428 с.

Література

Монографії і статті:

58. Аврех А. Я. Масоны и революция. Москва: Политиздат, 1990. 350 с.

59. Аврех А.Я. Русский буржуазный либерализм: особенности исторического развития // Вопросы истории. 1989. № 2. С. 17-31.
60. Архипов И.Л. Либерал в революции: штрихи к политико-психологическому портрету П. Н. Милюкова // П. Н. Милюков: историк, политик, дипломат: материалы междунар. науч. конф. (Москва, 26-27 мая 1999 г.). Москва, 2000. С. 474-486.
61. Балувев Б. П. П. Б. Струве как историк (к постановке проблемы) // Отечественная история. 2001. №2. С. 117-133.
62. Брейяр С. Партия кадетов и украинский вопрос (1905-1917) // Исследования по истории Украины и Белоруссии. Москва, 1995. С. 89-110.
63. Булдаков В. П. Кризис империи и революционный национализм начала XX в. в России // Вопросы истории. 2000. №1. С. 29-45.
64. Водовозов В.В. Предисловие // Сборник программ политических партий в России / Под ред. В. Водовозова. СПб., 1906. Вып. 1. 108 с.
65. Білоус А. С. Українські кадети й національне питання // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 173. Київ, 1992. С. 32-35.
66. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX века // Вопросы философии. 1991. № 8. С.43-59
67. Волобуев О. В. Либеральные и народнические партии в их самооценке и взаимных оценках (1905-1909 гг.) // Непролетарские партии России в годы буржуазно-демократических революций и в период назревания социалистической революции: Материалы конференции / Под ред. И. И. Минца. Москва, 1982. С. 56-65.
68. Волобуев О. В. Революция 1905-1907 гг. в оценке либерал-консерваторов // Либеральный консерватизм: история и современность. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. С. 243-250.
69. Волобуев О., Шелохаев В. “Великие потрясения” 1905-1907 годов в контексте российской модернизации // Свободная мысль. 2005. № 1. С. 178-191.

- 70.Галай М. Конституционалисты-демократы и их критики // Вопросы истории. 1991. № 12. С. 3-13.
- 71.Геллер М. Я. История Российской империи. В двух томах. Москва: МИК, 2001. Том 2. 536 с.
- 72.Галай С. М. Еврейские погромы и роспуск I Государственной Думы в 1906 году // Вопросы истории. 2004. № 9. С. 23-42.
- 73.Глушковецкий А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. 400 с.
- 74.Гоголевский А. В. Очерки истории русского либерализма XIX – начала XX века [электронный ресурс]. Санкт-Петербург: «Изд-во С.-Петербургского ун-та», 1996. Режим доступа: <http://www.biblus.ru/Default.aspx?book=85q096a2>
- 75.Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX початку XX століття. Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.
- 76.Горелов О. И. Политика правительственного и либерального лагерей по вопросу о профсоюзах в 1905-1914 гг. // Непролетарские партии России в трёх революциях: Сборник статей / Отв. ред. К. В. Гусев. Москва: Наука, 1989. С. 62-67.
- 77.Горлач М. І. Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 840 с.
- 78.Горякина В. С. Партия кадетов и национальный вопрос в период буржуазно-демократической революции 1905-1907 гг. // Непролетарские партии России в годы буржуазно-демократических революций и в период назревания социалистической революции: Материалы конференции / Под заг. ред. И. И. Минца. Москва, 1982. С. 137-136.
- 79.Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.

80. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
81. Демин В. А. Фракции II Государственной думы // Вопросы истории. 2006. № 10. С. 25-41.
82. Донченко С. П. Ліберали України та їх участь у виборах та роботі II Думи // Грані. 2003. №. 3 С. 61-65.
83. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. 379 с.
84. Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи. Відень, 1917. 116 с.
85. Думова Н.Г. П.Н. Милюков // Россия на рубеже веков: исторические портреты. Москва: Политиздат, 1991. С.195-232.
86. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX начало XX вв.). Санкт-Петербург: ЛИСС, 1998. 1000 с.
87. Зорин В. Ю., Аманжолова Д. А., Кулешов С. В. Национальный вопрос в Государственных Думах России: Опыт законотворчества. Москва, 1999. 520 с.
88. Егоров А.Н. Российские либералы начала ХХ в. и национальный вопрос: историографические оценки // Политико-правовые практики российского либерализма в начале ХХ в. Муромцевские чтения. Труды – III (2009-2018). Материалы Международной научной конференции XI Муромцевские чтения, (11-12 октября 2019 г., г. Орёл) в III ч. Ч. III. Орёл: Издательский дом «ОРЛИК», 2019. С. 210-221.
89. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2004. 944 с.
90. Зевелев А. И. История политических партий России. Москва : Высшая школа, 1994. 447 с.
91. Кавелин К. Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. Москва: Правда, 1989. 659 с.
92. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.

93. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большеви́стская революция. 1917-1923. Пер. с англ. / Предисл. Ненарокова А. П. Москва: Прогресс, 1990. 768 с.
94. Киселёв Н., Карелин А., Шелохаев В. Политические партии России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение. (Количественный анализ) // История СССР. 1990. № 4. С. 71-87.
95. Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Том 3. Курс русской истории. Часть 3 [электронный ресурс]. Москва: Мысль, 1988. Режим доступа : <http://padaread.com/?book=19394>
96. Ковальчук І. А. З політичного життя Києва під час перших революційних заворушень (За матеріалами преси) // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. Вип. 173. Київ, 1992. С. 58-67.
97. Козицький М. Ю., Доморослий В. І. Українська парламентська громада в I і II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. Київ, 1992. Вип. 173. С. 12-22.
98. Кожурякин А. Д. Реформистская сущность программы кадетов по рабочему вопросу // Непролетарские партии России в трёх революциях: Сборник статей / Отв. ред. К. В. Гусев. Москва: Наука, 1989. С. 59-62.
99. Коник О. О. Селянські депутати України у I і II Державних Думах Російської імперії // Український історичний журнал. 1995. № 1. С. 31-40.
100. Корнев В. В. Закулисная тактика кадетов в революции 1905-1907 гг. Из архива ЦК кадетской партии // Непролетарские партии России в годы буржуазно-демократических революций и в период назревания социалистической революции. Материалы конференции. Москва: Калининский государственный университет, 1982. С. 128-137.
101. Лаверычев В. Я. «Беседа» и тенденции к консолидации консервативных сил в России конца XIX-начала XX века // Отечественная история. 1994. № 3. С. 43-57.
102. Леонов С. В. Партийная система России (конец XIX в. 1917 год) // Вопросы истории. 1999. № 11-12. С. 29-48.

103. Леонтович В.В. История либерализма в России (1762-1914). Москва: Русский путь, 1995. 444 с.
104. Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. – Москва: РОССПЭН, 1997. 650 с.
105. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). Москва: Институт славяноведения, 2003. 288 с.
106. Михеева Э. П. Несколько дополнений к истории «Беседы» // История СССР. 1966. № 2. С. 241-243.
107. Модели общественного переустройства России. XX век / Отв. Ред. В. В. Шелохаев. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 608 с.
108. Непролетарские партии России: Урок истории / Ред. кол.: К. В. Гусев и др.; Под общ. ред. И. И. Минца. Москва: Мысль, 1984. 566 с.
109. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: монографія. Київ: Іван Федоров, 1999. 251 с.
110. Пайпс Р. Русская революция. Часть первая. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1994. 398 с.
111. Пайпс Р. Струве: левый либерал, 1870-1905. Т. 1. Москва: Московская школа политических исследований, 2001. 552 с.
112. Пайпс Р. Струве: правый либерал, 1905-1944. Т.2. Москва: Московская школа политических исследований, 2001. 680 с.
113. Политические партии России: история и современность [электронный ресурс] / А. И. Зевелев, Ю. П. Свириденко, В. В. Шелохаев. – Москва: «РОССПЭН», 2000. Режим доступа : <http://biblioteka-mihaila.ru/mnpt/chapt28.htm>
114. Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу. Київ: Наукова думка. 1989. 100 с.

115. Попович М., Фінько А. Українські ліберали // Сучасність. 1993 № 11 С. 71-86.
116. Российский либерализм: идеи и люди / Под общ. ред. А. А. Карамурзы. Москва: Новое издательство, 2004. 616 с.
117. Секиринский С. С. Шелохаев Либерализм в России : Очерки истории / С. С. Секиринский, В. В.. – Москва : «Памятники исторической мысли», 1995. – 286 с.
118. Сорокин А.А., Селезнев Ф.А. Кадетская фракция Государственной Думы и столыпинская реформа местного суда (1907-1912 гг.) // Российский либерализм и Государственная Дума в начале XX века: материалы Международной научной конференции XI Муромцевские чтения, (11-12 октября 2019 г., г. Орёл): в III ч. Ч. II. / под общей редакцией доктора исторических наук, профессора Д.В. Аронова. Орёл: Издательский дом «ОРЛИК», 2019. С. 149-161.
119. Селезнев Ф. А. Либералы и социалисты предшественники кадетской партии // Вопросы истории. 2006. № 9. С. 22-34.
120. Селезнев Ф. А. О переговорах П. А. Столыпина с кадетами в апреле-июне 1907 года // Вопросы истории. 2002. № 12. С. 167-168.
121. Старчук О. Шевченко і четверта Державна Дума // Сучасність 1961. № 12. С. 17-30.
122. Степанский А. Д. Проблемы политического строя в программах русских непролетарских партий // Непролетарские партии России в трёх революциях: Сборник статей / Отв. ред. К. В. Гусев. Москва: Наука, 1989. С. 29-36.
123. Стальний В. Кадеты (конституционно-демократическая партия народной свободы). Изд 2-е. Харьков: Пролетарий, 1930. 57 с.
124. Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) // Український історичний журнал. 1995. № 6. С. 37-46.

125. Старцев В. И. Статьи П. Н. Милюкова и выработка программы кадетской партии в октябре 1905 г. // Непролетарские партии России в трёх революциях: Сборник статей / Отв. ред. К. В. Гусев. Москва: Наука, 1989. С. 46-58.
126. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2009. 248 с.
127. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні і конституційні права в останні роки царату. Київ: Основні цінності, 2000. 304 с.
128. Холяев С. В. Политические партии России в борьбе за власть (1905-1922 гг.): монография. Ярославль: Изд-во ЯГТУ, 2008. 248 с.
129. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. Изд. 2-е., переработ. и доп. Москва: Мысль, 1970. 448 с.
130. Черменский Е. Д. Земско-либеральное движение накануне революции 1905-1907 гг. // История СССР. 1965. № 5. С. 41-60.
131. Чупров А. А. Конституционно-демократическая партия и социализм. Москва: Народное слово, 1906. 16 с.
132. Шацилло К. Ф. Новое о «Союзе Освобождения» // История СССР. 1975. № 4. С. 132-145.
133. Шацилло К. Ф. О составе русского либерализма накануне революции 1905-1907 годов // История СССР. 1980. № 1. С. 62-88.
134. Шацилло К. Ф. Первая Государственная Дума // Отечественная история. 1996. № 4. С. 60-71.
135. Шелохаев В. В. Аграрная программа кадетов в Первой русской революции // Исторические записки. Т. 86. Москва: Наука, 1970. С. 172-230.
136. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация русской либеральной буржуазии. 1907-1914 гг. Москва: Наука, 1991. 232 с.

137. Шелохаев В. В. Кадеты // Политические партии России: история и современность. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. С.151-168.
138. Шелохаев В. В. Кадеты главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. Москва: Наука, 1983. 327 с.
139. Шелохаев В.В. Либерализм в России: перспективы изучения // Политико-правовые практики российского либерализма в начале XX в. Муромцевские чтения. Труды – III (2009-2018). Материалы Международной научной конференции XI Муромцевские чтения, (11-12 октября 2019 г., г. Орёл) в III ч. Ч. III. Орёл: Издательский дом «ОРЛИК», 2019. С. 7-20.
140. Шелохаев В. В. Либеральная модель переустройства России. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. 280 с.
141. Шелохаев В. В. Партия октябристов в период первой российской революции. Москва: Наука, 1987. 158 с.
142. Шелохаев В. В. Провал деятельности кадетов в массах (1906-1907 гг.) // Исторические записки. Т. 95. Москва: Наука, 1975. С. 152-203.
143. Шелохаев В.В. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сборник статей. Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1987. С.96-142.
144. Шелохаев В.В. Русский либерализм как историографическая и историософская проблема // Вопросы истории. 1998. № 4. С. 26-42.
145. Щербина А. В. Имперское сознание и либеральное движение в России в начале XX века // Либеральный консерватизм: история и современность. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. С. 225-233.

146. Яценюк П. І., Юрій Є. І. М. С. Грушевський та українське питання в І-ІІ Державних Думах Російської імперії // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Випуск 6-7. Чернівці, 1996. С. 137-147.

Енциклопедії, словники:

147. Александр II и реформы 60-70-х гг. XIX в. // Энциклопедический словарь юного историка: (Отечественная история) / Сост. В. Б. Перхавко. Москва: Педагогика-Пресс, 1997. С. 14-18.
148. Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 735 с.
149. Общественная мысль России XVIII начала XX века: Энциклопедия. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. 640 с.
150. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. 872 с.
151. Российский либерализм середины XVIII – начала XX века: энциклопедия / Отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 1087 с.
152. Стариков Н. В. Россия. XX век. Политика и культура. Факты. Имена. Понятия: Энциклопедический словарь. Ростов на-Дону: Феникс, 1999. 608 с.

Автореферати дисертацій:

153. Бавкунова В. Г. Отечественные либеральные партии начала XX века: Национальный аспект: автореф. дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02 Отечественная история. Брянск, 2003. 22 с.
154. Білокінь О. І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України. Харків, 2001. 18 с.
155. Борисова Ю. В. Этика русского либерализма конца XIX – начала XX веков : автореф. дис. ... кандид. философ. наук : 09 00. 05 «Этика»

- [электронный ресурс]. Санкт-Петербург, 2008. Режим доступа : <http://cheloveknauka.com/v/25329/a?#?page=23>
156. Доморослий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906-1907 рр.): автореф. дис...канд. іст. наук. Київ, 1994. 24 с.
157. Егоров А. Н. Отечественная историография российского либерализма начала XX века : автореф. дис. ... доктора исторических наук : 07.00.09 Историография, источниковедение и методы исторического исследования. Череповец, 2010. 50 с.
158. Осипов И. Д. Философские основания русского либерализма (XIX-начала XX века) : автореф. ... доктор философ. наук : 09.00.03 «Философия» [электронный ресурс]. Санкт-Петербург, 1999. Режим доступа : <http://cheloveknauka.com/filosofskie-osnovaniya-russkogo-liberalizma-xix-nachala-xx-veka#ixzz3cnMxiSY1>
159. Патентов В. А. Кадетские фракции в I и II Государственных Думах : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 Отечественная история. Москва, 1993. 23 с.
160. Хайлова Н.Б. Центризм в идеологии и практике российского либерализма в начале XX века: автореф. дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 Отечественная история. Москва, 2021. 42 с.